

ВИТОКИ Й ОСОБЛИВОСТІ СТАНОВЛЕННЯ АНТИТРИНІТАРИЗМУ В УКРАЇНІ

У статті розглядається актуальний аспект дослідження генетико-типологічних та ідейно-концептуальних особливостей вітчизняного антитринітаризму. Проаналізовано передумови виникнення антитринітарного руху в Україні, доведено, що цей рух мав певні ознаки автохтонного походження.

Загострення міжконфесійних стосунків на території багатьох країн світу, зокрема СНД, робить особливо актуальним вивчення історії релігійних рухів, зокрема антитринітаризму, які істотно впливали на національно-культурне життя країни. Багато сучасних проблем релігійного забарвлення мають глибоке історичне коріння. В умовах існування на вітчизняних теренах різних конфесій важливо визначити характер їх духовного буття, форми ідейно-культурного самовизначення. **Метою даної статті** є здійснення аналізу та з'ясування генетико-типологічних, ідейно-концептуальних, інституційно-культурних особливостей вітчизняного антитринітаризму й соцініанства в Україні.

Розглядаючи генезу антитринітаризму у контексті загальної релігійної історії, а також беручи до уваги особливості вітчизняної історії та духовної культури, необхідно визначити витоки віровчення від першопочатків. Протягом церковної історії безперервною низкою тягнеться ряд єретичних течій антитринітарного характеру. Їхніми джерелами споконвічно було небажання іудеїв і язичників, а також послідовників східного дуалізму, що прийняли християнство, остаточно відректися від свого колишнього релігійного і філософського світогляду, прагнучи скомпіювати в одне ціле старі доктрини з новими християнськими. Змішання східного дуалізму з християнством сприяло виникненню перших сект, з якими боролися ще апостоли і Отці Церкви в II – III ст. Саме із прагнення з'єднати воєдино доктрини християнства і вчення про Логос платоніків і неоплатоніків одержав свій початок антитринітарний рух.

Виникнення антитринітарного руху обумовлюється систематичним вивченням та тлумаченням основних богословських понять учення, яке ще не було сформовано в чітку догматичну концепцію. Його представники (алоги, монархіани, евіоніти) не ставили себе в опозицію до Писання, а навпаки, намагалися пояснити і продовжити його. В результаті поглибленого вивчення Святого Писання представники антитринітарного вчення поставили свою думку вище церковної і чим далі, тим сміливіше відрікалися від церковного авторитету, критикуючи вже чітко сформовані догмати. В період Реформації релігійні мислителі піддавали осуду церковну ідеологію, критикуючи її в цілому або саму основу віровчення як такого, що не відповідає дійсності, антитринітарії намагаються предстати перед громадськістю як спадкоємці, продовжувачі та хранителі істинної віри.

Одним із перших раціоналістично-єретичних напрямків місцевого характеру на території України став рух «пожидовлених», ідейні основи якого мали антитринітарне спрямування. В основі ідеологічної системи «пожидовлених» лежали принципи єврейської раціоналістичної філософії та науково-природничої літератури арабо-єврейського походження – як оригінальна, так і перекладна. Однак виникнення самої єресі традиційно відносять до кінця XV – початку XVI ст. Її класичними виразниками в історіографії вважають новгород-московських вільнодумців, котрі відкрито виголошують погляди, опозиційні православ'ю, і створюють позацерковні осередки.

Натомість чимало дослідників (Ф. Ільїнський, О. Клібанов, С. Вілінський, І. Панов, О. Соболевський, В. Перетц) розширюють межі ересі, вводячи сюди вчення, що існували не лише в Росії, а й сусідніх з нею слов'янських землях та заперечували християнську Трійцю (сповідували монотеїзм), церковну атрибутику, таїнства та інститут церкви. Деякі польські дослідники пропонують класифікувати їх як еретичні рухи іудаїзантського типу, з урахуванням до антитринітарної когорти вчення Федора Куріцина, Матвія Башкіна, Феодосія Косого та інших вільнодумців кінця XV – початку XVI ст. [1, с. 49-53].

На нашу думку, формування раціоналістично-світоглядних поглядів «пожидовлених» відбувалося під зовнішнім впливом еретичних ідей, джерела яких можна поділити на три напрямки. Перший – філософсько-релігійна концепція одного з великих арабських філософів Аверроеса, який поєднав релігію з наукою і філософією. Синтез цих ідей гармонійно репрезентували деякі погляди «пожидовлених», положення яких чітко повторюють теологічну модель Аверроеса, що визначив вічність світу, заперечував особисте безсмертя, майбутнє життя, воскресіння мертвих [2, с. 158]. Другий – пов'язаний із еретичним напрямком, що був досить поширеним на території України з давніх часів – караїмством, течії іудаїзму. Проте, дотримуючись майже всіх постанов, караїми в той же час визнавали Ісуса Пророком. На відміну від іудеїв-рабинів, які керувалися переказом і Талмудом, вони вважали, що мають повне право звертатися до проповідей Мойсея без посередників. Географія поширення ідей караїмів сягає Візантії, Туреччини, Болгарії, Криму, а звідти і Києва. Від своїх балканських одновірців вони отримували літературу та вчителів. Один із дослідників караїмства Г. Прохоров свідчить про отримання літератури кримськими і київськими громадами із сусідніх держав. Він дослідив вплив ідеології караїмів на світогляд «пожидовлених», оскільки у вченнях цих напрямків заперечується божественність Ісуса Христа та євхаристія [3, с. 356]. Подібної думки дотримувалися В. Іконніков, Г. Флоровський та І. Панов. На формування ідеології «пожидовлених» істотно вплинув рух богомилів, з якими пов'язані секти катарів, патаренів, месаліанів, що їх об'єднували дуалістичний світогляд і аскетична мораль. Попри опозицію церкви, богомилство виступило елементом православної культури, що зумовило його успіх саме у візантійсько-християнському ареалі та певний відгук в українській усній і писемній творчості. Вплив богомилства на духовне життя України простежується вже з XIV ст., хоча, як вважають деякі дослідники, можна твердити про ще давніші прояви ересі [4, с. 714-718].

Отже, найбільший вплив на розвиток ересі «пожидовлених» у Московській державі кінця XV – початку XVI ст. мали богомільські, караїмські та аверроїстичні ідеї. Однак більш ранні вільнодумчі погляди, які були близькими до цієї ересі, були зафіксовані в середині XV ст. у київському середовищі й своєю діяльністю спрямовувалися проти православної духовної традиції. Аналіз літератури дозволяє зробити висновок про науковий гурток, що спільно діяв з місцевою рабинською громадою, яку на початку 60-х рр. XV ст. очолював відомий на той час філолог Мойсей Київський (Вигнанець). Він складався частково з представників місцевої освіченої еліти, а також учених євреїв і караїмів, які для потреб українського загалу перекладали давньоруською мовою філософську і науково-природничу літературу [5, с. 59-63]. За свідченнями дослідниці В. Любащенко, членом громади був особистий астролог Михайла Семеновича, сина останнього київського князя Семена Олельковича, Захарій Скара, або Схарій, який у другій пол. XVI ст. переклав трактат єврейського вченого XIV ст. Іммануеля Якоба «Шестокрыл» [6, с. 90-101]. Однак можна піддати сумніву те, що більшість дослідників відносять учення київського гуртка до предтеч Реформації в Україні. Сектантські збори, основу яких становить вчення язичництва й астрології, важко назвати науковими та такими, що започаткували зародження реформаційних ідей в Україні.

У розгорнутому вигляді ідейна система «пожидовлених» дійшла до нас крізь призму поглядів російських вільнодумців. Вони критикували інститут церкви як прислужниці антихриста (держави), заперечували поклоніння хресту та іконам, вважаючи їх

ідолами, що відвертають людину від живого Бога та істинної віри. За критикою шанування ікон йшло розвінчування ідеї Боголюдності Ісуса Христа. Будучи монотеїстами, еретики переконували, що Бог єдиний, а Трійця – результат людських вигадок. Вони виступали проти тих предметів культу, які заперечували християнський політеїзм. Однак вчення Христа, передусім його етичні заповіді, що розглядалися як пряме продовження Мойсеєвого десятислів'я, не відкидали (активно використовуючи його в критиці морального занепаду кліру) і навіть дотримувалися євхаристії, яку розуміли символічно.

Таким чином, релігійні погляди «пожидовлених» увібрали в себе богомільську ідейну спадщину, були генетично пов'язані з християнським раціоналізмом, зазнали впливу арабо-єврейської перекладної літератури. В ідеї заперечення Боголюдськості Христа закладена ранньохристиянська еретична модель Арія. «Пожидовлені» не вбачали у Христі єдиносутності, рівної з Богом природи, а вчили, що Христос є Сином Божим за благодаттю як Мойсей, Давид та інші пророки. Тому не відкидали Божественної місії Христа. Він для них був земною істотою, котра своєю доброю діяльністю піднялася до того, що в неї вселився сам Бог. Христос, таким чином, подібно сущий Богові-Отцю, Його найкраще творіння. Те, чого зумів досягнути Христос, може зробити звичайна людина. Смертна особа, ведучи праведне життя, здатна заслужити, щоб Бог її усиновив, і уподібнитися Христові. Тут, як бачимо, знову актуалізується гуманістична ідея самоцінності людини, її природної гідності.

Ідейна система «пожидовлених» знайшла своє продовження не лише у поглядах московських еретиків Федора Куріцина, Івана Чорного, Матвія Башкіна, Феодосія Косого, але й пізніших антитринітаріїв у Польщі й Великому князівстві Литовському. На кожному етапі еволюції цей еретичний рух вбирає все нові ідеї, стає глибшим і демонструє поступове нагромадження складних філософських та соціоетичних уявлень. Ставши ідейною базою соцініанства, він виконав опосередковану роль у формуванні раціоналістичних систем Нового часу.

Завершальним моментом еретичних традицій XVI ст. стало вчення Феодосія Косого, яке відкрило новий етап розвитку релігійного раціоналізму та переростання його у соціально-філософську систему. Вивчення доктрини цього мислителя ускладнюється відсутністю творів самого Косого, але православна полемічна література достатньо розгорнуто ознайомлює з головними засадами феодосіанства.

В основі філософсько-релігійного світогляду Косого лежить уявлення про Ісуса Христа як просту людину, народжену за законами природи, як і всі люди. Феодосіани наполягали на відсутності у Христа тих якостей, якими володів Бог, невідповідності вчення про жертву та викуп з поняттям про Божественну всемогутність. Смерть Христа для Косого – це ще одне свідчення його людської природи, адже Христос, незважаючи на біблійне твердження про Боговтілення, жив за звичайними законами людського роду, не подолавши ні страждань, ні смерті [7, с. 227].

Заперечення Божественної природи Христа ставило під сумнів центральну ідею християнства і у своїй етико-філософській проекції призвело до твердження необхідності самостійного пошуку спасіння. Питання про те, чи потребує людина Божественного спасителя, чи здатна досягнути цього власними зусиллями, розумом і етичним життям, становить центральну тему дискусії Зиновія Отенського з феодосіанами. Зиновій доводить, що людина не може бути спасителем – не в її силах творити свій моральний образ. Бог не може довірити самій людині повернути назад зіпсований нею Божественний образ, тому послав до неї Христа, як єдиного, хто здатний врятувати людський рід.

У філософській системі Косого Бог не промовляє словами священників, не присутній у молитвах та церковних обрядах, яким намагається зробити Його церква. Справжня віра для нього полягає не в ідолопоклонстві, а у пошуку живого Бога. Для феодосіан живий Бог – моральний взірець, учитель вищої істини, діяльна надприродна сила, котра

не просто творить людину, а спрямовує її на активне земне буття, Своїм справжнім Словом вказує їй на гідні вчинки, закликає до служіння не ідолам і кумирам, а ближньому. Здійснюючи цей наказ у власному житті, людина уподібнюється Богові, стає Його храмом.

В працях дослідників, які вивчали джерела поширення реформаційних ідей в Україні, спостерігається тенденція трактувати поняття «духовного розуму» Косого з протестантським вченням. Подібне твердження має певний стереотип, який укорінився в українській історіографії, і це досить поширена помилка, яка впливає з ігнорування богословських критеріїв оцінки релігійних явищ. Вільнодумна доктрина Косого виходить за межі не лише традиційного християнства, а й протестантизму, передусім поняттям «духовного розуму», яке переводить теологічну категорію спасіння в етичну площину. Гуманістичне розуміння християнської етики, що виводить її за межі окресленого конфесійного вчення, роблячи ідею сотеріології загальноздійсною, протистояло догматичному розумінню істини і в лютеранстві, і в кальвінізмі. Щодо останнього, який догматом абсолютного передвизначення взагалі наполягає на спасінні лише обраних Богом людей, то тут учення Косого виступає антитезою класичному протестантизму. Дана позиція зближує його з ученнями антитринітаріїв і соцініан, в яких теологічне ядро сотеріології також еволюціонує в етико-філософське, як сама теологія у раціоналістичну філософію. Однак Феодосій Косой іде далі антитринітаріїв, оскільки його «духовний розум» водночас вищий за звичайне знання (раціоналізм) і навіть саму віру. «Духовний розум» – це максимальне наближення людини до самого Бога, а через Нього – до здобуття духовної свободи. Як стверджували прихильники Косого, він здобув собі справжню свободу спочатку від господаря і церковного суду, а згодом і духовну.

Таким чином, на українських землях у XIV – XVI ст. існували релігійно-раціоналістичні рухи місцевого походження (богомилство, караїмство, аверроїзм, «пожидовлені», феодосіани, соцініани та ін.), вчення та ідеї яких надходили з Візантії, Туреччини, Болгарії, Польщі, Чехії і поступово адаптувалися та розвивалися на вітчизняному ґрунті. Проте дослідники, дуже часто беручи до уваги лише зовнішній соціальний критерій (активізація антитринітаріїв на тлі Реформації), і незважаючи на внутрішні, змістовні, богословські критерії, пишуть про антитринітаризм як протестантський рух. Звісно, Реформація створила сприятливий ґрунт для поширення антитринітарних ідей, але на відміну від протестантизму він не був його продуктом. Антитринітаризм своїм корінням сягає сивої давнини, маючи власну історію становлення та розвитку. Паралельне існування єретично-раціоналістичних рухів у західних і східних землях Речі Посполитої засвідчує, що антитринітаризм в Україні був не лише продуктом чужих ідейних впливів. Він спричинявся також місцевими суспільними і духовними зрушеннями. Причому, як показує глибина проникнення єретичних учень у релігійне життя України, вони були тут не менш розвинуті, ніж у сусідніх землях. Упродовж XV – XVI ст. ці вчення розвиваються в Україні паралельно із західноєвропейськими єресями, значною мірою як самостійне, оригінальне явище. Цей факт є принциповим для розуміння особливостей раціоналістичних рухів в Україні кінця XVIII – першої пол. XIX ст., а також еволюції самого антитринітаризму.

В період Реформації на українських землях значне місце в релігійному житті посів антитринітаризм, що розвинувся з двох джерел. Перше – ідейно-світоглядна спадщина раціоналістично-єретичних рухів («пожидовлені», феодосіани), традиції яких знайшли своє продовження у вченні польсько-литовських антитринітаріїв. В реформаційний період антитринітарії називали себе унітаріями, які через радикально-критичну пропаганду здобували численну підтримку у середніх і нижчих соціальних верств. Їх ідейна програма містила привабливі соціально-економічні та суспільно-політичні заклики, які відображали потреби тогочасного суспільства. Антитринітарії вимагали скасування кріпацтва, експлуатації, державних інститутів, війни, насильства, а також спільності майна, загаль-

ного братерства і рівності. Ідейна догматика мала есхато-хіліастичне спрямування (очікування близького приходу Христа і встановлення Царства Божого) та обґрунтування необхідності духовного відродження віруючих. Ідейно-світоглядна система антитринітаріїв наближала їх до вчень анабаптизму, що зумовило перехід деяких анабаптистів до унітарної громади (Чехович, Кришковський, Немоєвський) [8, с. 47-50]. Певний вплив унітаріїв спостерігався і на представників класичного протестантизму, які залишали лави своїх послідовників і перехрещувалися в нову віру. Завдяки організаційному оформленню у 50 – 60-х рр. XVI ст. антитринітаризму у південно-західних землях Великого князівства Литовського та Малопольщі регіонами поширення течії в Україні цього періоду були Волинь, Підляшшя, Галичина, Сяноччина.

Друге ідейне джерело унітаризму – південноєвропейський антитринітаризм, який набув особливого поширення у східних регіонах Речі Посполитої, завдяки приїзду його ідейних представників у Малопольщу і Трансільванію (Л. Социн, В. Гентілія, Б. Окіно, Ф. Лісманіні та ін.). Причиною цієї еміграції стало переслідування з боку католицької церкви та непримиренного опонента Жана Кальвіна. Ця течія вийшла з кола італійських, іспанських, французьких вільнодумців і принесла у Східну Європу передові філософсько-раціоналістичні й політико-правові концепції, науковий, літературний, педагогічний досвід, помірковане соціо-етичне вчення. Головним її ідеологом був іспанський філософ Мігель Сервет, погляди якого наближалися до пантеїзму та раціоналізму. Він розвинув раціональне пояснення догмата Трійці, доводив перевагу Нового Заповіту над Старим і необхідність їх критичного пояснення.

Саме в цей період ці дві течії поступово зближуються і організаційно оформлюються в єдиний антитринітарний рух. До слушного висновку прийшла В. Любашенко, яка зауважила, що «загалом можна твердити, що у 60 – 70-х рр. XVI ст. у Польщі й Великому князівстві Литовському відбулося злиття східного і західного потоків реформаційного руху. І хоча на цьому етапі антитринітаризм перебував ще у стадії ідейно-організаційного оформлення, він зафіксував поворотний момент в еволюції східнослов'янського релігійного вільнодумства» [9, с. 112]. У цей час єретично-раціоналістичні течії, що були в опозиції до православ'я, остаточно зблизилися з антитринітаризмом.

З кінця 80-х рр. XVI ст. антитринітаризм на теренах Речі Посполитої поступово еволюціонує у соцініанство, що «стало вищим досягненням гуманістично-реформаційного руху у регіоні». В зазначений період в антитринітаризмі перемагають помірковані сили, що спричинили зміни ідейної програми, зміст якої еволюціонує від соціального радикалізму до філософської площини. Ідеологом течії став Фауст Социн, а його прибічники називали себе соцініанами. Переїхавши до Польщі, він налагоджує зв'язки з представниками місцевих унітарних громад. Його сподвижниками стають П. Страторій, І. Шліхтинг, Я. Крелль, А. Вишоватий, Ю. Немирич, С. Любенецький, С. Пшиковський, Ю. Чаплич та інші відомі діячі та вчені.

Істотних змін зазнає географія поширення руху, вплив якого постійно збільшується. На ранньому етапі течія мала свої громади у Підляшському, Холмському та Галицькому регіонах. В кінці XVI – першій третині XVII ст. унітаризм у Речі Посполитій зазнав найбільшого розмаху: налічував від 150 до 200 громад з кількістю членів 100 – 150 осіб кожна [10, Кн. 4, с. 48]. Та вже з 40 – 50-х рр. XVII ст. центр антитринітаризму, через масові переслідування його прихильників у Малопольщі й Галичині, переноситься на Волинь і Київщину. Саме тут формуються розгалужені осередки під проводом місцевої польської та української шляхти.

Воєнні події, що охопили всю Україну, трагічно відбилися на соцініанстві. Оскільки діячі руху походили переважно з шляхетських родин, вони не могли залишатися поза військовими операціями. Більшість соцініан у цій війні у середині 50-х рр. перейшла у табір шведського короля і його союзників. Як наслідок, польський уряд на Вар-

шавському сеймі 1658 р. прийняв рішення про вигнання социніан з Речі Посполитої. Їм дали дворічний строк на впорядкування майнових справ. Більша частина послідовників течії емігрувала в Німеччину, Францію, Англію та Голландію. Ті, хто залишився на батьківщині, перейшли у католицизм чи православ'я, аби зберегти життя. На початку 60-х рр. в Україні існували лише поодинокі социніанські громади, що свідчить про завершення періоду вітчизняного національно-культурного відродження.

Незважаючи на переслідування, социніанська доктрина не канула в літа, а розширила свої межі та зберегла основи віровчення. Також социніанські принципи слугували ідейною основою для формування нових філософських і релігійних систем віровчення. В контексті філософського світогляду социніанство еволюціонувало в деїзм та раціоналізм. Нарешті, социніанська доктрина стала основою для розробки ідейних постулатів релігійних рухів шведенборгів та менонітів, а через них і українських штундистів.

На рубежі XVII – XVIII ст. антитринітаризм еволюціонує в нову ідейно-світоглядну площину, спрямовану на оновлення догматичних засад та спроб організаційного оформлення. Даний процес був тісно пов'язаний з протестантизмом, який в цей час зазнає змін у перебудові внутрішньої ортодоксії та форм церковного життя. Вони вилилися у пієтизм – лютеранський, а згодом міжконфесійний рух, що оголосив відмову від нової схоластики і клерикалізму, повернення неформального братерства, душевного відчуття Бога. Започаткований в кінці XVII ст. у Північній Німеччині, він швидко захопив інші конфесії, поширився по всій Європі та Північній Америці. Проте серед дослідників залишається дискусійним питання про ідейно-світоглядні джерела пієтизму та його вплив на оновлення та формування нового типу релігійно-філософського мислення.

Дослідники вказують на ряд джерел, які вплинули на ідеї пієтизму: реформаторське богослов'я (принципи тлумачення Біблії Гротіусом) та проповіді Лабадієса (прецисизм в Голландії). Інше джерело – ідейно-світоглядне вчення социніанства, що було пристосоване до сучасних умов і стало основою нової філософської течії [11, с. 275]. Центральною ідеєю пієтизму було емоційне переживання Живого Бога та відновлення особистих зв'язків людини з Всевишнім. Окремі ідеї пієтизму перейняв з анабаптизму, передусім відродження людини силою Святого Духа. Головний зміст вчення був спрямований на духовне відродження людини для досягнення досконалості. З одного боку, ці ідеї змушували людину переосмислювати своє єство, що поглиблювало їхню релігійність, з іншого – посилювали надію на покращення свого життя і надання йому сенсу. Пієтизм дав можливість людині на релігійній практиці відчутти справжнє блаженство на ідеалах братерського життя [12, с. 163-164].

В Україні пієтизм підготував ґрунт для поширення східноєвропейських рухів, які справили значний вплив на духовне життя населення. Він розвивався на вітчизняних теренах у вигляді штундизму. На відміну від попередніх періодів, коли социніанство було поширене в західному регіоні країни, в цей час, будучи репрезентоване у вигляді світоглядної системи менонітства, стало фактором релігійної історії всієї України.

Діяльність менонітів на українських землях слугувала перехідною ланкою до зародження і поширення антицерковних рухів східнослов'янського походження, ґрунтованих на еретичних ученнях XIV – XVI ст. та спрямованих проти всевладдя православної церкви. За свідченням О. Клібанова, ці рухи не припиняли своєї діяльності ще з часів Реформації, лише в певні періоди свого розвитку вони гальмували свою активність, чекаючи слушного моменту, щоб з новою силою заявити про себе в майбутньому [13, с. 233]. В XIX ст. релігійні сектанти активізувалися і виступили у формі антитринітарних течій духовного християнства – духоборства, молокан та толстовців.

Основоположником течії духоборів був Сілуан Колесніков, який започаткував першу громаду в Катеринославській губернії. Вчення духоборів поширилося по багатьох містах Російської імперії і зазнавало переслідування як з боку православної церкви, так і

влади. Свою назву вони отримали від катеринославського архієпископа Амвросія в 1785 р., який охарактеризував нове вчення як опір Святому Духу. Ідейним натхненником духоборів був Григорій Сковорода, який написав для них свого роду катехізис «Сповідь віри Духоборів», що був переданий губернатору як апологетика. Якщо зважити на ту обставину, що він, перебуваючи в Німеччині, познайомився з ідеями пієтизму та німецькими реформаційними колами, то слід визнати, що його вплив на сектантів був вагомим.

Поряд із догматами, що виступають спільними для всіх духовних християн, духобори сформулювали особливі положення свого віровчення, які розкривали їхнє ставлення до православ'я загалом, окремих православних таїнств, суспільного життя, шлюбно-сімейних стосунків. Послідовники духоборницької ідеології ключовим поняттям свого віровчення визначали «дух». Їхні догмати тією чи іншою мірою були пов'язані саме з цією категорією. Тому головним догматом духоборницького віровчення було служіння і поклоніння Богу духом та істиною. Будь-який прояв зовнішнього поклоніння неприпустимий у справі істинної віри [14, с. 324].

Філософський аспект віровчення виявляється у ставленні до Бога, який в їхній інтерпретації є нероздільним з людиною: «С Бог, Він є Дух. Він в нас – ми є Бог». Ідентифікація духоборів з Богом здійснюється через Трійцю, яка відповідає внутрішнім канонам людини: пам'ять – Бог, розум – Син Божий, воля – Святий Дух. За іншими вимірами, ці три складові визначаються відповідно як висота, широта, глибина, оскільки Отець настільки високо, що вище ніхто не може постати, Син – широкий розумом, а глибину Духу навряд чи хто може сягнути [15, с. 80]. Ісус Христос – не Бог, а людина, яка володіє Божественним розумом [16, с. 26]. Кожне покоління людей має свого смертного Христа, який виступає в ролі вчителя. Батьком людської душі виступає лише Бог, а матір'ю – природа [17, с. 697-701]. Для їхнього вчення характерний пантеїзм – Бог розуміється ними як безлика сила, розчинена в природі, та проявляється у формі її законів. Тому, на думку духоборів, всі люди рівні і будь-яке насильство забороняється. Спасіння можливе в будь-якій вірі, основне – добрі справи й моральна досконалість. Духобори не вірять в потойбічне життя, але разом з тим вірять в переселення душ. Душі порядних людей, на їх думку, переходять в людські тіла, а злих – у тваринні. Душа існувала і занепадала духовно ще до створення світу. Тому люди мають грішні душі. За вченням духоборів, Ісус Христос – один із праведних і Син Божий лише в тому розумінні, в якому всі духобори є синами божими. Мета його місії – показати приклад страждань за віру. Його душа переселилася в апостолів, а потім – у їхніх спадкоємців, котрими є духобори [18, с. 265]. На цій основі обґрунтовується теократичне управління общиною – керівники обожаються й передають свій сан у спадок.

Таким чином, якщо порівняти це положення з ученням попередніх антитринітарних общин, які стали ідеологічними попередниками духоборів, то простежується їхній перехід до алегоричного раціоналізму. Певна еволюція ідеології послідовників антитринітарного напрямку поряд зі змінами в електораті духоборчих общин та перехід на лояльні позиції до державних структур і влади загалом. Отже, ідеологія духоборів поєднала в собі антитринітарні (соцініанські) та анімістичні елементи, зрозумілі для носіїв цих ідей, незважаючи на зміну соціальної структури.

Ще однією течією духовного християнства антитринітарного напрямку були молокани, які з'явилися в кінці XVII ст. як релігійний селянський рух, що, пройшовши у своїй історії декілька етапів, остаточно сформувався в середині XIX ст. як специфічна група. Вперше поняття «молокани» зустрічається в 1765 р. в дописах Синоду Тамбовської духовної консисторії, яке вживалося до вільнодумців православного походження, звинувачених у ересі. Назва течії, згідно з однією з версій, походить від вживання молоканами в піст молока, коли всі інші страви не можна було їсти за православними канонами. Самі ж молокани посилаються на біблійну метафору «духовного молока» (1 Петра 2:2).

Цей рух в Мелітопольській і Бердянській губерніях виник дещо пізніше за штундизм, починався в молоканському середовищі і призвів до створення в кінці 60-х рр. XIX ст. новомолочан, які називали себе «євангельськими християнами» [19, с. 255]. Засновники течії лишаються невідомими, а поширення ідей здійснював селянин Тамбовської губернії Семен Уклеїн. Але першопочатковим ареалом поширення молокан прийнято вважати Катеринославську, Харківську та Таврійську губернії. Швидкому поширенню молоканства сприяла ідея створення «дешевої» церкви та політика віротерпимості російського імператора Олександра I. За часів правління Миколи I їх спіткала та ж доля, що і духоборів – еміграція в місця поселення Закавказзя.

Релігійне вчення Уклеїна, на відміну від духоборів, відрізнялося більшою поміркованістю. Для молокан Біблія, яку трактували алегорично за допомогою «духовного розуму», була єдиним джерелом істини. До пояснення релігії вони як і духобори використовували раціоналістичний підхід. Догмат Трійці розкривався їм як здатність людини до пам'яті, розуму та волі. Сім небес символізувало: перше небо – покірність, друге – розуміння, третє – утримання, четверте – братолюбство, п'яте – милосердя, шосте – порадю, сьоме – любов [20, с. 68]. Догматичне вчення молокан викладається в так званих «обрядниках», а також у книзі «Догмати молокан». Визнаючи Христа, молокани не поклоняються йому і не моляться святим, оскільки поклонятися і молитися можна тільки Богу. Відносно втілення Христа Уклеїн вчив, що Син Божий для порятунку людського роду беззаперечно народився від Діви Марії. Але це народження не означає прийняття людського тіла. Тіло Христа було не справжнім, а таким, яке мав архангел Рафаїл. Це тіло Христос приніс з неба і вселився з ним в лоно Богородиці. Не маючи людського тіла, Син Божий не помирав подібно всім іншим людям, а помер особливим чином. Воскресіння із мертвих, за їх вченням, буде не духовне, а тілесне [21, с. 356]. В цьому полягає весь зміст богослов'я Уклеїна. Що ж стосується поста, то, за вченням молокан, він проходить не в чітко визначений час, а тоді, коли людина відчуває свою гріховність і верховенство тіла над духом.

Богослужіння молокан подібні протестантським читанням. Вони не використовують музичних інструментів, але спів вимагає використання лише текстів Біблії. Відносно державної влади, як вчив Уклеїн, світські органи самоуправління та закони не потрібні, як результат – молокани відмовлялися від сплати податків, військової служби та ін. За свої погляди довгий час вони переслідувалися царською владою і лише на початку XX ст. відбулося певне примирення між двома сторонами. Молокани тисячами перейшли в баптизм та принесли з собою серйозність, ґрунтовність, високі етичні якості та витривалість у гоніннях. Вчення молокан увібрало в себе всі досягнення українсько-російської релігійної думки, зверхність духовності над обрядовістю, затвердження переваги людської етичної гідності над символічними знаками [22, с. 57].

Ще однією течією ідеї, що поширювалася в Україні, було толстовство – антитринітарна течія пантеїстичного напрямку християнського походження. Зародилася в кінці 80-х рр. XIX ст. в селянському середовищі під впливом ідей духоборів і вчення Л. Толстого. Остаточно сформувалася на початку XX ст.

В основі віровчення толстовства лежить антитринітарна ідейно-світоглядна система, яка містить елементи язичництва, буддизму, ісламу, індуїзму. Основні християнські догмати піддаються нищівній критиці: заперечення Трійці, божественність Христа, догмати про першородний гріх та безсмертя душі. Єдиною святинею вважається людське життя. Реальність існування Христа визнається, але лише як одного із пророків. Толстовці єдиним джерелом істини і пізнання визнають Євангелію, ігноруючи всі інші книги Біблії. Визнаються священними деякі релігійні книги Л. Толстого.

Громади, які поставили собі за мету втілити в життя основні ідеї Толстого, почали виникати в 90-х рр. XIX ст. Але більшість із них, що склалися з представників інтелігенції, існували недовго і розпалися. В цих же роках вчення Толстого почало розпов-

сюджуватися серед селян, особливо в Харківській губернії, проповідником яких був князь Д. Хілков, що мешкав в с. Павловках Сумського повіту. Звідси толстовство швидко поширилося по інших селах Сумського повіту і охопило межі Харківської губернії. Тут видатними послідовниками вчення Толстого виступали селяни Іван Муха, Петро Ольховик, брати Дудченки та ін.

Переоцінюючи філософську традицію, Толстой намагається затвердити особливий тип філософського мислення, в основі якого лежить раціональне усвідомлення свого духовного «я». Це усвідомлення і є тим, що Толстой називає вірою [23, с. 35]. Ужитий Толстим релігійно-філософський синтез дозволяє відкрити цілісну духовну та життєву основу філософії, зняти логічну, розумову однобічність філософського знання. Та разом з тим релігійно-філософський синтез Толстого є приведенням віри до цілісної духовної та раціоналістичної основи, тобто розумовим виправданням віри.

Основні світоглядні позиції толстовства були відображені у творах Л. Толстого «Сповідь», «В чому моя віра?», «Крейцера соната» та ін. Ще один твір, який розкривав світоглядну сторону толстовства – «Воскресіння», опублікований в 1899 р., що виявляє недоліки всього суспільства, в тому числі й духовенства. Великий суспільний резонанс отримала повість Толстого «Крейцера соната», що вперше була офіційно опублікована в 1891 р., а до того часу розповсюджувалася нелегально. Повість побудована як сповідь чоловіка, котрий вбив свою дружину на ґрунті ревності та від надлишку накопиченої ненависті під час шлюбу. В подальшому Толстой сформував своє відношення до шлюбу і прирівняв його до тваринного стану. Повість справила велике враження, адже вона піднімала ті проблеми, які замовчувалися і відкрито не обговорювалися. Діти не виправдовують шлюб і повторюють шлях своїх батьків. Толстой спирається у своїх висновках на Біблію, Шопенгауера, Гартмана та буддистів. На його думку, головна мета людства – реальне єднання людей, а зміна поколінь цьому заважає.

Після лютневої революції 1917 р. почався справжній розквіт толстовського руху. В Москві активно діяло «Товариство істинної свободи в пам'ять Л.М. Толстого». Воно мало велику бібліотеку, вегетаріанську їдальню, організовувало лекції. Філії Товариства діяли також в багатьох містах України. Широко розповсюджувалися заборонені раніше твори Толстого, виходили часописи «Голос Толстого», «Єднання», «Істинна свобода» та ін. У 20-х рр. всюди виникають толстовські сільськогосподарські об'єднання. Багато толстовських бригад і комун виникає в Харківській губернії. На Полтавщині стають відомі комуні «Селещина» та «Братське життя». Причому до середини 20-х рр. більшість з них стає «зразковими культурними господарствами» [24, с. 33].

Невдовзі після організаційного оформлення толстовці поділилися на дві основні групи: «світлі толстовці» та «темні толстовці», які проіснували до 1945 р. і після сталінських репресій вони практично перестали існувати, за виключенням незначної групи за межами Росії. Однак їхні ідеї були сприйняті духовними християнами (молокани, духовори та деяка частина штундистів), які до 1991 р. лишалися єдиними релігійними організаціями, що зберегли і використовували у своїх традиціях релігійне вчення Толстого, але у викривленому варіанті. Єдиним на кінець ХХ ст. рухом, який формально проповідував основні ідеї класичного толстовства, є «Церква Льва Толстого».

Ще однією течією духовного християнства, віровчення якої мало антитринітарне спрямування, була секта «Новий Ізраїль». Більшість громад діяла у Катеринославській, Харківській, Херсонській, Таврійській та Київських губерніях, на початку ХХ ст. – в Чернігівській. У 1894 р. на першому з'їзді прихильників «Нового Ізраїлю» був обраний новий «Христос» – селянин Воронезької губернії Василь Лубков [19, с. 316]. Тому адептів секти іноді називають лубковцями. Прихильники течії вважали себе духовно обраним народом, або народом Ізраїлю, об'єднаним навколо живого Христа. У своїй спільності, як вони вважали, становили своєрідне Царство Боже на землі [25, с. 27-28].

Основи віровчення секти викладені в «Кратком катехизисе начал веры новоизраельской общины» і в програмі «Основы жизни за Новым Израилем». У ставленні до Біблії відкидали буквалізм, підкреслюючи творчі можливості людини, її здатність на самостійне осягнення істини, переосмислення засад Святого Письма. Бог, на їхню думку, присутній на землі серед людей, в їхній совісті і душі. Тому вони відкидають як непотрібні таїнства й обряди церкви, оскільки потрібно зосередитися на власному житті, вихованні своєї душі, будувати розумне життя в сім'ї і серед ближніх. Велика увага приділяється сім'ї: дітей виховують на власному прикладі морального життя [25, с. 117-118]. Любов до ближнього вважається найбільшою жертвою, оскільки інших жертв Бог не приймає. Тому, на їхню думку, вся система православної церкви як інституції є просто безглуздою.

Хрещення у новоізраїльтян означає не змиття першородного гріха, а народження від Духа, обіцянку Богу жити по добрій совісті, пробудження душі. Є в лубківців і поняття про чистилище, яке в їхньому трактуванні міститься на землі. Охреститися – означає перейти від цього чистилища до досконалої віри [25, с. 46-47]. Найбільш досконалі душі стають ангелами. Друге пришествя Христа для них – лише притча і розуміється ними як злиття розуму Христа з душею і вільною думкою людей [25, с. 40-43]. Кінець світу повністю відкидається, оскільки природа й люди йдуть до досконалості, а не до загибелі.

Найбільш повний концептуальний зміст та типологічні характеристики течій антитринітарного спрямування розкриває український штундизм, «близький за походженням не релігійним рухам німецьких колоністів, а духоборству і молоканству» [20, с. 69]. Водночас український штундизм виступає проміжною ланкою між духовними християнами і вітчизняним антитринітаризмом. Його відзначає тривалий зв'язок з церквою; перші українські штундисти вважали себе православними, яким відкрилася істина. Як релігійний рух перехідного періоду, він не виробив чітко окресленого вчення, спільного для всіх представників, сталих общинно-культурних форм. Український штундизм виступає спробою витворення нової віри, котру розуміли як повернення втрачених біблійних істин, ідеалів братерства, етичного християнського життя. На відміну від духовного християнства, штундизм водночас пов'язаний з німецькими релігійними осередками та пієтичними процесами у самому антитринітаризмі [26, с. 42-56].

Штунда у німецьких колоніях півдня України мала два різновиди: штунда пієтична та штунда менонітська. Перша була поширена серед реформаторів і лютеран. Одним із найвизначніших пропагандистів штунди серед німців і українців вважають Карла Бонекемнера, за словами Т. Зінківського, «багато народу завдяки йому йшло за наукою слова Божого, і він довго і завзято розмовляв з ними, роздаючи їм Новий Заповіт і Псалтир... Наш прихильник до раціоналізму і німецький раціоналіст мусіли врешті порозумітися в цій справі. А як німець був культурніший за нашого і в цій справі вельми досвідченіший, то і мусів він неминуче стати нашим вчителем» [27, с. 136-137]. Другий різновид штунди півдня України – менонітська – був притаманний саме місцевим менонітам і не зустрічався більше ніде у світі [28, с. 134]. Ця штунда пов'язана з ім'ям пієтиста Едуарда Вюста, який у 1845 р. прибув у Росію. Він був представником так званого нового пієтизму, який робив основний акцент на «особистому переживанні поновлення серця».

Визначити час становлення руху складно – це продукт релігійних змін, які відбувалися в німецьких колоніях (менонітських громадах) під впливом європейського пієтизму. В менонітських колоніях хвиля пієтизму спричинила появу у 50 – 60-х рр. XIX ст. сектантських груп, що називали себе братствами штундер. Вони оголосили недосконалість усталених форм релігійного побуту і культу, падіння духовного життя і моралі віруючих, що вимагало самоочищення і відокремлення від гріховного світу. Групи проводять окремі зібрання, інтенсифікуючи релігійну практику, і починають вести аскетичне життя, відмовляючись від усього того, що, на їхню думку, віддаляє від Бога – світських

роздав, ситної їжі, модного одягу та ін. Дієвим засобом цього перетворення, що значною мірою відбивало соціальне розшарування у менонітських колоніях та розчарування віруючих в ідеалах рівності й братерства, стала проповідь духовного каяття і готовності до другого приходу Господа. Впродовж 60-х рр. у багатьох менонітських колоніях пророкували близький кінець світу (есхатологію) і побудову тисячолітнього царства для обраних (хіліазм).

Усі ці процеси не могли пройти непомітно для українського населення, яке активно контактувало з німецьким оточенням. Пієтичні настрої у німецьких колоніях зумовили релігійні пошуки селянина, прискорюючи розрив багатьох шукачів нової віри з православ'ям [29, с. 69]. Таким чином, погляд на український штундизм як виключно продукт німецької колонізації є поверховим. Основні причини руху – пошук тих ідей, які виявилися у раціоналізмі XVI – XVII ст. (социніанстві), згодом у XVIII – першій половині XIX ст. через економічні і культурні зміни доби зародження капіталізму.

Вчення українських штундистів виступало передусім не розгорнутою теологічною системою, а як етичне переосмислення загальнохристиянських ідей. На думку багатьох нововірців, Бог – не караючий і грізний суддя, а милостивий покровитель усіх Своїх дітей. Бог є любов, а Його діти – ті, хто пізнав цю любов і віродився. Кожен, кому відкрилася істина, став святим і спасеним прикладом для інших віруючих – грішників, «занурених у темряву». Шлях до істини вказує Біблія, і кожен, хто самостійно опанує її зміст, зможе знайти шлях до Бога. Головне свідчення духовного переродження людини – земне життя. Вона повинна відмовитися від усього, що не сприймає Бог – ледарства і формальної, показової віри, розпусти і лихослів'я, пияцтва і крадіжок, неповаги до інших людей і марного витрачання часу [29, с. 69-70]. Своє життя спасенний присвячує сумлінній праці та освіті, допомозі ближньому і піклуванню про здоров'я. З кінця 70-х рр. штундистський рух потрапив під вплив баптизму. І хоча окремі лідери руху протидіяли створенню протестантської організації, їй вдалося поглинути штундизм.

Таким чином, учення, культова практика та норми життя штундизму мають не лише вплив менонітів, а й вільнодумно-раціоналістичні традиції. Це засвідчує порівняння вчень штундистів і духовних християн: перші у багатьох засадах є продовженням інших, особливо у твердженнях про здатність людини досягнути святості, чистоти, стати храмом Божим (тому не потрібно «зовнішніх храмів» і навіть водного хрещення, що очищає фізично, а не духовно), Божественність і «духовний розум» людини, її можливості в осягненні Біблії та у власному творенні істини (Животна книга духоборів, «соборні послання» Мальованого); запереченням Трійці (духобори, мальованці) та вірою в живого Христа – звичайну людину, яка досягла святості (духобори, новоізраїльтяни, Мальований) тощо.

В останній чверті XIX ст. починається новітній період розвитку антитринітаризму, позначений спробами відновити свій колишній статус і зайняти своє місце в релігійному атласі України. В цей період остаточно утверджуються течії, генетично пов'язані з менонітською та штундистськими традиціями (п'ятидесятництво), а також ті, що відновлюють колишні антитринітарні та социніанські елементи (еговізм). Формування цих течій припадає на час економічного піднесення в Росії, що вплинуло на їх ідейний зміст і характер діяльності. В Україні особливого поширення вони здобувають в регіонах капіталістичного розвитку. Це насамперед південні й центральні губернії, а також з 80-х рр. – західноукраїнські землі. Серед прихильників антитринітарних течій є багато селян, але їх соціальний склад починає поповнюватися представниками інших груп. Антитринітаризм став формою реалізації інтересів нових сподвижників, їх пристосуванням до змінених умов життя. Це спричинило його відмову від соціального протесту й аскетизму та зумовило звернення до усталених норм духовного і культового життя. Характерною рисою антитринітаризму в Україні було те, що він розвивався не лише на ґрунті духовного християнства та штундизму, але значною мірою його розвиток зумовили зарубіжні впливи. Антитринітарні течії (п'ятидесятництво, еговізм, христадельфіани, мормони, «християнська наука» і т.п.) формуються за кордоном і поширюються за допомогою євро-

пейських та американських місій. Більш високий освітній і статусний рівень віруючих, керованість громад розвинутими зарубіжними структурами, що набули досвід місіонерської та культурно-освітньої практики, сприяли поверненню антитринітарних течій у релігійне життя України.

У 20-х рр. в Україні серед численних напрямків п'ятидесятництва особливо виразно виділяється течія євангельських християн в дусі апостольського вчення, яке будувалося на антитринітарних засадах. На вітчизняних теренах п'ятидесятники-унітарії відомі під назвами «єдині», «смородинці» (за ім'ям керівника громади М. Смородина), «євангельські християни в дусі апостолів», «ісусівці», «Блага вість». Дана конфесія зародилася в 1913 р., коли під впливом американського місіонера А. Уршана в західноукраїнських землях виділилася група п'ятидесятників на чолі з М. Смородіним та А. Івановим [30, с. 18]. Після висвячення в пресвітери та прийняття нової віри вони переїжджають в Петербург з метою розповсюдження вчення. В 1918 р. вони офіційно реєструють релігійну общину євангельських християн в дусі апостольського впливу, який швидко поширюється по всій країні. В 20-і рр., коли в Україні почали з'являтися перші общини традиційних п'ятидесятників, в СРСР було близько 80 громад смородинців. До числа основних особливостей цього руху відносять глосолалію (молитви незрозумілою мовою), перехрещення тільки в ім'я Ісуса тих людей, які були похрещені в ім'я Отця, Сина і Духа Святого в будь-якій іншій церкві, заперечення догмата Святої Трійці, проповідь учення антитринітаризму. В 30-і рр. багато общин піддалися переслідуванню і примушеному об'єднанню з баптистами. У 50-х рр. баптисти та п'ятидесятники-унітарії заключили договір про ненав'язування один одному своїх поглядів на спільних службах.

Поруч із новоутвореними релігійними організаціями в Україні діють різні сайєнтологічні рухи антитринітарного спрямування. Їх можна розглядати як прояв нової й нетрадиційної для України релігійності, яка є в певному відношенні опозицією до ідеології традиційних релігій [31, с. 265]. Сайєнтологічні вчення прагнуть поєднати в собі науку і релігію, адекватно віддзеркалити проблеми сучасного індустріального суспільства. Більшість рухів мають іноземне походження, хоч їх засновниками виступали й наші співвітчизники (Олена Блаватська, подружжя Реріхів). Всі ці рухи, чия поява збігається із настанням Нової епохи, дослідники об'єднали у специфічну групу, назвавши її Новий вік (New Age).

У другій половині 80-х – початку 90-х рр. у різних регіонах України діяло чимало інших осередків антитринітарного напрямку. Деякі з них належали до досить впливових на Заході, але в Україні мали незначну кількість громад. Всі ці релігійні течії виникли в рамках традиційного християнства з метою його осучаснення. Вчення новоутворених церков базується на Біблії як основному віросповідному джерелі та особі Ісуса Христа як центральній фігурі релігійних доктрин. Характерними особливостями цих угруповань було запозичення основних положень антитринітаризму: критика ортодоксального християнства за відхід від первісних традицій; оголошення своєї церкви винятково істинним, відроджувальним рухом євангельського християнства, навіть месіанським у долі Христової віри; досконале знання Біблії з дозволом її вільного прочитання і власної інтерпретації (свідки Єгови); піднесення книг своїх пророків і вчителів до рангу віросповідних джерел, часом навіть авторитетніших за Біблію (Церква Ісуса Христа Святих останніх днів); визнання подекуди поруч з Христом свого лідера керівником церкви, пророком або посланцем Бога (Церква Об'єднання Сан Мьон Муна).

ЛІТЕРАТУРА

1. Дмитриев М. Православие и Реформация: реформационные движения в восточнославянских землях Речи Посполитой во второй половине XVI в. / Дмитриев М. – М. : Изд-во Моск. ун-та, 1990. – 135 с.
2. Радченко К. Религиозное и литературное движение в Болгарии в эпоху перед турецким завоеванием / Радченко К. – К., 1898. – 344 + VII с.

3. Прохоров Г. Прение Григория Паламы «с хионы и турки» и проблема «жидовская мудрствующих» / Г. Прохоров // ТОДРЛ. – 1972. – Т. 27. – С. 356.
4. Голубинский Е. История Русской Церкви : в 2 т. / Голубинский Е. – М. : Изд. Моск. ун-та, 1900 – 1901. – 1901. – Т. 2 : Первая половина. – 919 с.
5. Філософія Відродження на Україні / [відп. ред. М. Кашуба]. – К. : Наукова думка, 1990. – 336 с.
6. Любашенко В. Єретично-раціоналістичні рухи в Україні XV – XVI ст. (до питання генези та еволюції «пожидовлених») / В. Любашенко // Український історичний журнал. – К., 1996. – № 4. – С. 90-101.
7. Истинным показание к вопросившим о новом учении. Сочинение инока Зиновия. – Казань : от. из «Православного собеседника», 1863. – 267 с.
8. Lubieniecki A. Poloneutichia / Lubieniecki A. ; wyd. A. Batowski. – Lwów : Dr. J. Schnajdera, 1843. – 252 s.
9. Любашенко В. Історія протестантизму в Україні / Любашенко В. – [2-е вид.]. – К. : Поліс, 1996. – 350 с.
10. Левицкий О. Социнианство в Польше и Юго-Западной Руси в XVI – XVII вв. / О. Левицкий // Киевская старина. – 1882. – Кн. 4. – С. 193-224; Кн. 5. – С. 193-224; Кн. 6. – С. 491-432.
11. Бенгт Хегглюнд. История теологии / Бенгт Хегглюнд. – СПб. : Светоч, 2001. – 370 с.
12. Вебер М. Избранные произведения / Вебер М. ; сост. и посл. Ю. Давыдова; пред. П. Гайденко; [пер. с нем.]. – М. : Прогресс, 1990. – 808 с.
13. Клибанов А. Народная социальная утопия в России. XIX в. / Клибанов А. – М. : Наука, 1978. – 342 с.
14. Состояние раскола в Таврической губернии // Православное обозрение. – 1867. – № 8. – С. 324-341.
15. Клибанов А. Из мира религиозного сектанства / Клибанов А. – М., 1973. – 216 с.
16. Новицкий О. Духоборцы. Их история и вероучение / Новицкий О. – К. : Универ. тип., 1882. – 282 с.
17. Ливанов Ф. Молокане и духоборцы в Украине и Новоросии (XVIII в.) / Ф. Ливанов // Вестник Европы. – СПб., 1868. – Кн. 5. – С. 665-723.
18. Бонч-Бруевич В. Животная книга духоборцев / В. Бонч-Бруевич // Материалы к истории и изучению русского сектанства и раскола. – СПб. : Тип. Б.М. Вольфа, 1909. – Вып. 2. – 327 с.
19. Історія релігій в Україні / за ред. П. Яроцького. – К. : Світ знань, 2002. – Том 5: Протестантизм. – 423 с.
20. Клибанов А. Религиозное сектанство в прошлом и настоящем / Клибанов А. – М. : Наука, 1973. – 256 с.
21. Булгаков С. Православие: Праздники и посты. Богослужение. Требы. Расколы, ереси, секты. Противные христианству и православию учения. Западные христианские вероисповедания. Соборы Восточной, Русской и Западной Церквей / Булгаков С. ; авт. предисл. и коммен. А.В. Буганов. – М. : Современник, 1994. – 575 с.
22. Митрохин Л. Баптизм / Митрохин Л. – М. : Политиздат, 1966. – 264 с.
23. Толстой Л. Исповедь / Л. Толстой // Полное собрание сочинений. Академическое юбилейное издание : в 90 т. – М. : Художественная литература, 1928 – 1958. – Т. 23. – С. 3-34.
24. Шудрик І. Непротивленні в Україні / І. Шудрик // Людина і світ. – 1999. – № 11 – 12. – С. 32-33.
25. Материалы к истории и изучению русского сектанства и раскола : в 5 вып. / под ред. Бонч-Бруевича В.; с предисл. и прим. Бонч-Бруевича В. – СПб. : Тип. Б.М. Вольфа, 1911. – Вып. 4 : Новый Израиль. – СXXXI, 485 с.
26. Рождественский А. Южнорусский штундизм / Рождественский А. – СПб. : Тип. Департ. уделов, 1889. – 295 с.
27. Зінківський Т. Штунда. Українська раціоналістична секта // Писання Трохима Зінківського / ред. В. Чайненко / Т. Зінківський ; у 2 т. – Львів : НТШ, 1893. – Т. 2. – С. 123-287.
28. Савинский С. История Евангельских христиан-баптистов Украины, России, Белоруссии (1867 – 1917), Санкт-Петербург: Библия для всех / Савинский С. – М. : Изд-во политической литературы, 1999. – 424 с.
29. Клибанов А. Реформационное движение в России в XIV – первой половине XVI вв. / Клибанов А. – М. : Наука, 1960. – 411 с.
30. Слободяник В. Очерки по истории пятидесятничества (с комментариями) / Слободяник В. – К. : Ирпенская Библейская Семинария ВСО ЕХБ, 2000. – 262 с.
31. Филипович Л. Неорелігії України в епоху постмодерну / Л. Филипович; за ред. А. Колодного // Українське релігієзнавство. Християнство доби постмодерну. – К., 2005. – № 3. – С. 261-279.

О.Л. Соколовский

Истоки и особенности становления антитринитаризма в Украине

В статье рассматривается актуальный аспект изучения генетико-типологических и идейно-концептуальных особенностей отечественного антитринитаризма. Проанализированы предпосылки возникновения антитринитарного движения в Украине, доказано, что это движение имело определенные признаки автохтонного происхождения.

O.L. Sokolovskiy

Sources and Features of Antitrinitarizm Becoming in Ukraine

The actual aspect of studying of genetic-typological and ideologically-conceptual features of domestic antitrinitarizm is considered. The preconditions of antitrinitarian movement occurrence in Ukraine are analyzed, it is proved, that this movement had the certain attributes of autochthonous origin.

Стаття надійшла до редакції 01.04.2010.